

СИНТАКСИЧНІ СИНОНІМИ І УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано проблему синтаксичної синонімії у термінології. З'ясовано причини появи синтаксичних синонімів, виявлено особливості функціонування синонімних термінів в українській науково-технічній термінології. Зазначається, що явище синонімії в термінології не варто різко протиставляти синонімії в літературній мові загалом, оскільки термінологічна лексика являє собою пласт лексики літературної мови, якій притаманні ті самі ознаки.

Явище синонімії в термінній лексиці традиційно вважають негативним і надлишковим, на відміну від загальноновживаної лексики та мови художньої літератури, для яких наявність синонімів, навпаки, є ознакою мовного багатства. Така оцінка синонімії в терміносистемі мови пов'язана з однією із найважливіших ознак терміна, яка передбачає відсутність у терміна синонімів [1: 147]. Це цілком закономірно, адже термінологічна лексика найбільше прагне до точності, тобто до того, щоб для назви кожного спеціального поняття існував лише один термін [2: 172].

Хоч у термінології синонімію вважають негативним явищем, одночасно більшість мовознавців вказує на наявність у різних терміносистемах синонімів. Популярна думка про синонімію як властивість будь-якої терміносистеми на етапі її становлення, коли відбувається добір найдоцільніших назв нових понять. Але деякі монографії і значна кількість термінних словників переконують, що синонімія властива різним галузям наукової термінології на всіх етапах її розвитку. У зв'язку з цим мовознавці починають вести мову про наявність синонімних та варіантних термінів і боротьбу між ними як ознаку постійного розвитку термінології та її тяжіння до досконалості [3: 20].

Деякі мовознавці при аналізі синонімії в термінній лексиці радять виходити з того, що синонімія є загальномовним явищем, а тому термінологічну синонімію не варто цілком відривати від синонімії загальнонаціональної мови [4: 66]. Синонімію літературної мови здебільшого трактують як її характерну рису, як закон розвитку та існування мови, то ж не варто вести мову про синонімію у термінології як про явище негативне і надлишкове або взагалі її заперечувати, бо на термінну лексику, як на підсистему літературної мови, поширюються закони літературної.

З погляду стандартизації синоніми в термінолексичі трактують як ваду, негативну ознаку, бо вони, мовляв, перевантажують пам'ять і вимагають додаткових зусиль для їх засвоєння. Цю думку, зокрема, підтримують Коваль А.П., Толикіна Є.Н., Д'яков А.С. Вони рекомендують якнайшвидше вилучити всі синоніми з терміносистем та уніфікувати їх [4: 66].

З іншого боку, ряд мовознавців (Ахманова А.С., Даниленко В.П.) вважають, що термінологічні синоніми дуже корисні в термінології, бо кожен з них має значну наукову цінність з огляду на те, що по-різному розкриває зміст поняття [4: 67].

Тому поряд із загальноновизнаною тезою про шкідливість синонімів для термінології уже традиційною стала теза про синонімію як невід'ємну ознаку термінної лексики. Але, визнаючи наявність синонімів у термінології, мовознавці все ж таки по-різному трактують це явище і дають йому різні назви.

Представлена стаття має на меті розглянути типи синтаксичних синонімів в українській науково-технічній термінології та з'ясувати причини їх виникнення та проблеми унормування.

Синонімія в науково-технічній термінології виникла внаслідок пошуку найбільш вдалої назви для певного наукового поняття. Найчастіше цьому сприяє залучення ресурсів інших мов, а тому доволі часто поряд із питомо українським терміном функціонує позичений термін з ідентичним значенням. Окрім того, поширеним в українській науково-технічній термінології був і залишається процес пошуку українських відповідників до термінів іншомовного походження. Рідше появу термінних синонімів спричиняє запозичення слова одночасно з різних іноземних мов.

Термінні синоніми також з'являються внаслідок:

- 1) творення слів від одного і того самого кореня за допомогою різних словотворчих афіксів;
- 2) творення слів від синонімних коренів за допомогою однакових або різних словотворчих засобів;
- 3) функціонування складних термінів-синонімів, що мають у своєму складі різні, але синонімні компоненти;
- 4) вживання поряд термінів різної структури (повний – короткий, слово – словосполучення).

Важливим джерелом для появи термінів-синонімів є наявність різних наукових шкіл та напрямків, що користуються різними концептами при визначенні одного і того ж поняття. Оскільки одне наукове поняття може мати багато різних характерних ознак, його можна по-різному сприймати, тому поняттю можна дати кілька назв і всі вони будуть відображати різні властивості об'єкта чи явища [5: 78].

У термінній лексиці виділяють такі різновиди синтаксичних синонімів:

- 1) "слово – словосполучення": батискаф – глибоководний океанографічний апарат, каолін – біла глина, таймер – лічильник часу;
- 2) "словосполучення – словосполучення": нікелеві сплави – сплави нікелю;

3)"повна форма терміна – коротка форма терміна": *карданний вал – кардан, ТЕЦ – теплоелектроцентрально* [6: 56].

Останній різновид терміних синтаксичних синонімів поділяють на три види, беручи за основний критерій – спосіб утворення короткої форми терміна:

а) лексичне скорочення: випадіння слова у словосполученні (*варіаційний принцип Гамільтона – принцип Гамільтона, зростання епітаксії – епітаксія*) або заміна словосполучення одним словом (*повзучість металів – крип, тримірна установка – тример*);

б) скорочення засобами словотворення:

- афіксальний спосіб: *засипний отвір – засипник, теплопровідна здатність – теплопровідність*;
- словоскладання (основоскладання): *запис звуку – звукозапис, телевізійна камера – телекамера*;
- аббревіація: ініціальна (*електронно-обчислювальна машина – ЕОМ*), змішана (*зарядова парність – С-парність*); синоніміні терміни цього типу пропонують називати морфолого-синтаксичними синонімами [7: 11; 8: 13].

в) скорочення засобами символіки: *вода – H₂O* [9: 77-78].

Останній різновид синонімів у термінології вважають виправданим, бо вживання скорочених назв понять сприяє економії мовних засобів. Коротку форму рекомендують використовувати поряд із розгорнутою, але тільки тоді, коли контекст не допускає неправильного трактування терміна [10: 33].

Наявність синтаксичних синонімів в українській науково-технічній термінології є її характерною рисою, хоча активність цього різновиду синонімів по-різному проявляється на різних етапах розвитку української термінології. Найбільше синонімічних термінів цього типу зафіксовано в терміних словниках 20-30-х рр., у період становлення національної термінології в Україні.

Найчастіше синтаксичні синоніми у термінології виникають унаслідок уживання поряд із терміном-словосполученням короткої форми, утвореної афіксальним способом від основи одного з компонентів описової форми цього терміна.

В українській народній технічній термінології традиційно не вживали слів *завод, фабрика, цех, станція, майстерня* на позначення різних промислових установ, натомість функціонували слова зі суфіксом *-н(я)*. Деривати цього типу пропонують використовувати для найменування різних видів промислових установ у технічних словниках 20-их рр. ХХ ст.:

1) фабрики: *взуттярня – фабрика взуття, годинникарня – фабрика годинників, дробарня – фабрика дробарна, олі(и)вцярня – фабрика олівецева, текстильня – фабрика текстильна, цукеркарня – фабрика цукеркова* [15];

2) станції: *замірня – станція замірча, компресорня – станція компресорна, наливальня – станція наливальна, нафтоприймальня – нафтоприймальна станція, рятівня – рятівна станція* [15];

3) цехи: *деревообробня – цех деревообробний, казанарня – цех казановий, ливарня – цех ливарний, малярня – цех малярний, складальня – цех складальний, трубарня – цех трубний* [15];

4) майстерні: *шевня – майстерня шевська, щоглярня – майстерня щоголова* [15].

Поряд із цими синонімічними термінами існують ще й терміни на позначення промислових закладів інших типів: *складальня – зал складальний, складальне приміщення, шерстомийня/вовномийня – заклад шерстомийний/вовномийний* [15].

Суттєвим недоліком названих вище скорочених термінів є дуже загальне словотвірне значення, якого набувають деривати зі суфіксом *-н(я)*. Часто потрібне чітке розрізнення семантики термінів, а найменування з цим суфіксом можуть водночас називати і родове, і видове поняття.

Термінами на позначення родовищ різних корисних копалин виступали терміни-словосполучення і терміни-слова зі суфіксом *-ищ(е)*: *родовище залізрудне – залізруднище, родовище золота – золотокопнище, родовище крейдиане – крейдище, родовище мідних руд – мідерудище, родовище міді – мідище* [15]. За допомогою цього самого суфікса також утворювались терміни з просторовим значенням: *простір паровий – паровище* [15].

Відприкметникові терміни-іменники на позначення опредметнених ознак функціонували поряд із описовими назвами цих ознак: *перепускна здатність – перепусканість* [15].

Віддієслівні термінні іменники на *-ння* також вживали поряд із описовими назвами цих дій: *ставлення кроков – крокування, окислювання хлором – хлорування* [15].

Субстантивовані прикметники на позначення професії також функціонують поряд із словосполученнями: *майстер драговий – драгівничий, майстер свердловий – свердлівничий* [15].

Промислові прилади та пристрої у 20-х рр. також отримали по дві назви, адже поряд із терміном-словосполученням вживали деривати з нульовим суфіксом та зі суфіксами *-ач, -ник* і *-ец(ь)*: *прилад водовказний – водовказ, прилад водомірний – водомір, прилад вимичний – вимикач, прилад гасловий – гаслівець, пристрій живильний – живильник, пристрій натяжний – натягач* [15].

На позначення різних типів промислових машин і верстатів поряд із терміном-словосполученням вживали деривати зі суфіксом *-к(а)* (рідше *-иц(я)*): *машина брошурувальна – брошурувалька, машина ворсувальна – ворсувалька, машина гарувальна – гарівниця, машина держакоробна – держакоробка, машина флотажна – флотувалька, верстат кантувальний – кантувалька, верстат прогоничонарізний – прогоничонарізка, верстат стругальний – стругалка, верстат штампувальний – штампувалька* [15].

Синтаксичні синоніми, утворені шляхом скорочення засобами словотвору, можуть називають різні види промисловості, адже поряд із термінними словосполученнями зі словами *справа* і *ремесло* пропонують вживати деривати зі суфіксом *-ств(о)*: *справа гірнична* – *гірництво*, *справа дослідницька* – *дослідництво*, *ремесло ковальське* – *ковальство*, *ремесло лимарне* – *лимарство*, *ремесло столярне* – *столярство*, *ремесло токарне* – *токарство* [15].

У термінній лексиці функціонував ще й інший тип синтаксичних синонімів: терміни, утворені способом основоскладання як варіанти словосполучення: ними були назви насосів (*смок газовий* – *газосмок*, *смок повітряний* – *повітросмок*, *смок нафтовий* – *нафтосмок*, *смок паровий* – *паросмок*, *смок шлямовий* – *шлямосмок*), рідше – найменування інших промислових пристроїв: *дашкодержавка* – *дашкова державка*, *лямпонастінний* – *настінник лямповий*, *сіногніт* – *сінний гніт* [15].

У 30-х рр. після видання «Виробничого термінологічного бюлетеня» з'явилося ще кілька груп синтаксичних синонімів цього типу. Увійшло в активний вжиток слово російського походження "завод", яке входить до складу термінних словосполучень, а поряд із ними пропонують вживати терміни на *-н(я)*: *кораблебудівний завод* – *корабельня/верф*, *прядильна фабрика* – *прядильня*, *салотопний завод* – *салотопня*, *топильний завод* – *топильня*, *цукроварний завод* – *цукроварня* [11].

Синтаксичні синоніми науково-технічних термінів продовжують активно вживати у 30-х рр., а терміни *завод*, *фабрика*, *цех*, *машина*, *прилад*, *пристрій* утворюють все більше термінних словосполучень.

Упродовж подальшого розвитку української науково-технічної термінології під впливом російської мови активному вживають терміни-словосполучення і вилучають їх однослівні відповідники. Тому технічні словники уже не фіксують однослівні терміни і терміни-словосполучення як синтаксичні синоніми.

Натомість активніше використовують синтаксичні синоніми на позначення предметних ознак. Зокрема: *вбиральна*, *поглинальна здатність* – *вбиральність/поглинальність*, *вибірна здатність* – *вибірність*, *заломна здатність* – *заломність*, *навантажна здатність* – *навантажність*, *пропускна здатність* – *пропускність*, *розсіювальна здатність* – *розсіювальність* [14].

Активна праця на ниві відродження української національної термінології в 90-х рр. спричинила появу забутих термінів. Тому в сучасних словниках пропонують відновити синонімні терміни, що їх уживали у 20-х рр. Серед них назви:

1) *ремесел та галузей виробництва*: *бондарне ремесло* – *бондарство*, *гончарне ремесло* – *гончарство*, *ковальське ремесло* – *ковальство*, *палітурне ремесло* – *палітурництво*, *столярне ремесло* – *столярство* (МТФ.); *кодільне виробництво* – *кодоларство*, *маслоробне виробництво* – *маслоробство*, *машинобудівне виробництво* – *машинобудівництво*, *текстурне виробництво* – *текстурництво*, *цегельне виробництво* – *цеглярство* [12];

2) *заводів*: *лісопильний завод* – *лісопильня*, *тартак*, *маслоробний завод* – *маслоробня*, *миловарний завод* – *миловарня*, *олійний завод* – *олійня*, *олійниця*, *пивоварний завод* – *пивоварня*, *цукроварний завод* – *цукроварня* [13];

3) *фабрик*: *фабрика вуглезбагачувальна* – *вуглезбагачувальня*, *фабрика мебльова* – *меблярня*, *фабрика ткацька* – *ткальня* [12];

4) *копалень*: *копальня вугільна* – *вуглярня*, *копальня крейдяна* – *крейдярня*, *копальня сольова* – *солярня* [12];

5) *майстерень*: *бондарна майстерня* – *бондарня*, *креслярська майстерня* – *креслярня*, *палітурна майстерня* – *палітурня*, *слюсарна майстерня* – *слюсарня*, *склярська майстерня* – *склярня*, *столярна майстерня* – *столярня* [13];

6) *промислових приміщень*: *приміщення помпове* – *помпівня*, *приміщення складське* – *складня*, *приміщення трансформаторне* – *трансформаторня*, *приміщення холодильне* – *холодильня* [12];

7) *машин, верстатів*: *мережівкова машина* – *мережівка*, *оббивальна машина* – *оббивалка*, *шеретувальна*, *шеретівна машина* – *шеретівка* [13], *верстат вальцівний* – *вальцівниця*, *верстат довбальний* – *довбалка*, *верстат протягальний* – *протягальня* [12];

8) *опредметнених промислових дій*: *знегажування* – *видаляння/видалення газу*, *знезалізнювання/знезалізнення* – *видаляння/видалення металу*, *знешерстювання* – *видаляння/зганяння шерсті* [12].

Цей різновид синонімії у термінології мовознавці називають цілком виправданим, бо обидва терміни позначають те саме поняття і не мають відмінностей у значенні. У деяких випадках вони є дуже зручними, бо можна використати або повну, або коротку форму терміна. Обидві часто розрізняють за сферами вживання: повна форма характерна для наукового стилю, коротка – для розмовного.

Отже, синтаксична синонімія термінів насамперед виникає внаслідок паралельного функціонування в українській науково-технічній термінології аналітичних (описових) термінів, і їх скорочених варіантів, які з'являються у зв'язку із прагненням якнайточніше виразити зміст поняття у найстислішій формі.

Незважаючи на вимогу не вживати різних назв того самого поняття в одній терміносистемі, синонімія термінів все-таки властива науково-технічній термінології. Вона яскраво проявляється на різних рівнях, зокрема лексичному, словотвірному, синтаксичному і навіть стилістичному. Тому ряд мовознавців визнають доречність синонімії в термінології, бо варіантна назва необхідна, по-перше, для наукового означення поняття і тлумачення назви терміна (особливо чужомовного походження), по-друге, для найточнішого висловлювання

думки, особливо коли межа між поняттями нечітко окреслена, по-третє, для уникання повторів одного й того ж слова чи словосполучення [16: 116].

Аналізуючи явище синонімії в термінології, не варто різко протиставляти її синонімії в літературній мові загалом, адже термінна лексика – це пласт лексики літературної мови, якій притаманні ті самі ознаки. А тому потрібно вести мову про синонімію у термінології не лише як про негативне явище, як про "баласт у термінології" [17: 159], але і як про невід'ємну ознаку термінології та мови взагалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216с.
2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. Білодіда. – К., 1969.
3. Рибак Н., Рибак Т., Хомик Н. Існування дублетних термінів як показник безперервного процесу творення термінології // Проблеми української науково-технічної термінології: Тези. – Львів, 1996. – С.20-21.
4. Турчин В.В. Прагматика наукового терміна. – Івано-Франківськ, 2004. – 226с.
5. Кузьмин Н.П. Нормативная и ненормативная специальная лексика // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С.68-81.
6. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М., 1987. – 104с.
7. Волкова І.В. Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології: Автореф. дис... канд. філол. наук / Харківський національний університет імені В.Каразіна. – Харків, 2002. – 20с.
8. Козак Л.В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2002. – 20с.
9. Даниленко В.П. О кратком варианте термина (К вопросу о синонимии в терминологии) // Русская речь. – 1972. – №5. – С.75-81.
10. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии. – М., 1979. – 128с.
11. Виробничий термінологічний бюлетень. – К., 1935. – 80с.
12. Російсько-українських науково-технічний словник. – Львів, 1997. – 456с.
13. Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – К., 1998. – 888с.
14. Російсько-український технічний словник. – К., 1961. – 648с.
15. Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Харків, 1931. – 110с.
16. Пілецький В.І. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства // Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові: Філологічна секція. – Т.9. – Львів, 1997. – С.116-117.
17. Коваль А.П. Синоніміка у термінології // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К., 1965. – С.157-167.

Матеріал надійшов до редакції 15.04.2008 р.

Мартиняк О.А. Синтаксические синонимы в украинской научно-технической терминологии.

Статья посвящена проблеме синтаксических синонимов в украинской научно-технической терминологии. Анализируются причины возникновения синтаксических синонимов в терминологии и их функционирование на разных отрезках развития украинской научно-технической терминологии. Указывается, что явление синонимии в терминологии не следует резко противопоставлять синонимии в литературном языке в целом, так как терминологическая лексика представляет собой слой лексики литературного языка, которому свойственны те же качества.

Martynyak O.A. Syntactic Synonyms in Ukrainian Scientific and Technical Terminology.

The article is devoted to the problem of syntactic synonyms of Ukrainian scientific and technical terms. Here are explicated the reasons of emergence of the syntactic synonyms of terms. On the large actual material function of syntactic synonyms of scientific and technical terms on the different stages of Ukrainian terminology's development is shown at the article. It is stressed that the phenomenon of synonymy in terminological sphere must not be opposed to general synonymy as terminological units present in a layer of literary language and thus share the same qualities.